

6. Тагильцева Н.Г. Воспитание эстетических чувств младших школьников на внеклассных занятиях искусством: Автореф. дис. канд. пед. наук. – М.: Институт дефектології, 1988. – 21 с.

The scientific article is devoted to the justification of methodology in determining the level of moral and aesthetic feelings of mentally backward schoolchildren, identified key trends and its components, in theory, set out the essence of the process of moral-aesthetic senses of the child in special education.

Keywords: senses, emotional-perceptible sphere, moral-aesthetic senses, mentally backward schoolchildren, the structure of the moral-aesthetic senses, empathy, emotional response.

Отримано 19.09.2013

УДК 376.015.31-056.36:316.42

І.М. Шишменцев

ДО ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ЛЮДСЬКИХ ВЗАЄМИН В УЧНІВ СПЕЦІАЛЬНОЇ ШКОЛИ

У статті висвітлюється і розкривається актуальність проблеми виховання культури людських взаємин розумово відсталих старшокласників.

Ключові слова: розумово відсталі учні, взаємини, культура людських взаємин, гуманність, емпатія.

В статье освещается и раскрывается актуальность проблемы воспитания культуры человеческих взаимоотношений умственно отсталых старшеклассников.

Ключевые слова: умственно отсталые ученики, взаимоотношения, культура человеческих взаимоотношений, гуманность, эмпатия.

В умовах демократизації і гуманізації суспільства серед найважливіших компонентів стабільного розвитку України є культура. Культурно-гуманістичний підхід, за якого культура є способом виховання особистості, – один із головних напрямів визначення змісту сучасної системи виховання.

Надзвичайно актуальною є проблема виховання культури людських взаємин. Від культури людських взаємин, її змісту, форм і методів

залежить розвиток усіх видів людської взаємодії. Визначальним фактором становлення культури людських взаємин є виховання гуманних моральних якостей учнів спеціальної школи, культури їхніх взаємин.

У "Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті", "Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти", "Державній національній програмі "Освіта" (Україна XXI століття)", Конвенції ООН "Про права дитини" підкреслюється необхідність створення умов для розвитку і самореалізації кожної людини, формування у дітей та молоді естетичних поглядів, смаків, здатності протидіяти проявам бездуховності, умінь міжособистісного спілкування, навичок правильної поведінки, доброзичливого ставлення до людей та виховання високої культури взаємин. У наш час проблема виховання та освіти підростаючого покоління набуває особливої вагомості, адже від розв'язання її значною мірою залежить майбутнє української держави.

Виходячи з аналізу наукових досліджень видно, що останнім часом зростає інтерес вітчизняних та зарубіжних дослідників до питань виховання в учнів культури людських взаємин. Проблема людських взаємин завжди була актуальною у філософії, психології, педагогіці. Вона розглядається в роботах вчених-філософів: Л. Архангельського, С.Попова, Г. Філонова. І. Фролова. В. Шинкарука та ін.

В наукових доробках видатних психологів Л. Виготського, С.Рубінштейна, В. Мясищева проблемі людських взаємин приділяється багато уваги, адже проблема взаємин є однією з фундаментальних у психології. Дослідження А. Бодалева, М.Боришевського, Л. Згобіна, Я.Коломинського, І. Кона також мають важливе значення для вивчення окремих аспектів психології людських відносин. Дослідженнями емоційної основи і мотивів взаємин підлітків займались І. Бех, Л.Божович, Т. Кириленко, В.Семиченко, В. Лабунська та ін.

В історико-педагогічних джерелах простежується ідея виховання у дітей культури взаємин на основі поваги, людинолюбства, ціннісного ставлення до інших (Аристотель, М. Аврелій, П.Верджеріо, Г. Ващенко, Б.Грінченко, О. Духнович, К.Єльницький, Я. Коменський, Дж.Локк, А. Макаренко, І.Огієнко, Ф. Рабле, Є.Славинецький, В. Сухомлинський, С.Френе та ін.).

Важливість взаємовідносин у житті людини, їх визначальна роль у формуванні особистості підкреслюються В.Г.Ананьєвим, О.О.Бодальовим, М.А.Боришевським, Л.І.Божович, Я.Л.Коломинським, О.В.Киричуком, С.Д.Максименко, О.Б.Старовойтенко, О.П.Сидельковським та іншими авторами.

Дослідженнями ролі виховання культури взаємин в досягненні особистістю успіху в професійній і особистісній сферах займались П.Вацлавік, Р. Вердебер, В.Вілмот, Є. Головаха, Н.Джой, Є. Мелібруда, М.Ніколс, А. Піз, С.Хібелс, К. Хоган, Г.Чайка та ін.

Сутність та зміст аспектів культури взаємин вивчали Л.Бутенко.

Л.Винославська, Л. Волченко, Г.Горак, М. Горлач, В.Грехнев, П.Козловський, В. Куніцина, М.Левківський, В. Малахов, О.Назаренко, С. Сарновська, Л.Сохань та інші.

Проблему особливостей міжособистісних взаємин підлітків досліджували В.Белкіна, І.Булах, О.Киричук, Я. Коломинський, М.Красовицький, А. Мудрик, А.Реан, В. Ролінський, О.Товбаз, Д. Фельдштейн та ін.

Роботи з виховання етики взаємин і культури спілкування підлітків належать В. Білоусовій, І.Мачуський, І. Романішину, В.Штифурак, Н. Щурковій та інші.

Відносини у вихованні як окрема проблема вивчалися І. Бехом, М.Вейтом, А. Гордіним, Б.Лихачовим, С. Кондратьєвою, А.Сидельковським, М. Шульцем, Н.Щурковою та іншими ученими-дослідниками.

У науковій літературі повно не досліджено проблему виховання культури взаємин, хоча вона й набула обґрунтування у загальній психолого-педагогічній літературі, проте у спеціальній педагогіці недостатньо розкрито особливості виховання культури взаємин учнів з психофізичними вадами, зокрема, з вадами розумового розвитку, специфіку та особливості розуміння ними культури взаємин та систему корекційної роботи з цього питання. В працях А. Белкіна, Н.Буфетова, О. Вержиховської, А.Висоцької, Г. Дульнева, І.Єременка, А. Капустіна, І.Кота, В. Мачихіної, В.Синьова, Н. Тарасенко розглядаються загальні питання психологічного і педагогічного аспектів даної проблеми щодо дітей з порушеннями інтелектуального розвитку. Разом з тим незважаючи на значущість проблеми виховання культури людських взаємин у розумово відсталих учнів, проведені дослідження, це питання й досі залишається об'єктом постійних дискусій через неузгодженість та недостатню інтегрованість поглядів учених не припиняються творчі пошуки комплексних засобів вивчення й інтерпретації взаємин між дітьми з вадами розумового розвитку і з'ясування сутності культури людських взаємин.

Мета статті постає у розкритті сутності процесу виховання людських взаємин розумово відсталих учнів.

Через наявність різних підходів до розуміння явища культури людських взаємин ускладнюється можливість їх відокремлення з різних сфер людського життя. Так, під час аналізу взаємодії людей, дослідники оперують низкою понять: "відносини" (О.Бодальов, Я. Коломінський, В.М'ясищев, С. Рубінштейн, В.Семиченко), "взаємини" (М. Боришевський, О.Кононко), "стосунки" (Б. Ананьєв, І.Бех, М. Каган, М.Обозов). Водночас автори по-різному трактують їх зміст.

Загалом у науково-методичній літературі є певна нечіткість у вживанні таких взаємопов'язаних понять як відношення, ставлення, відносини, взаємини, стосунки. Виходячи зі сталих в літературній українській мові норм, слово відношення вживається у сполученні:

відношення арифметичне, математичне, геометричне, граматичне, синтаксичне, обставинне, рівності, тотожності, еквівалентності, процентне, вартісне. Термін відносини вживається щодо суспільства, держави, колективу. Функціонує у сполученні: "відносини дружні, добрі, товариські, добросусідські, ворожі, сімейні, патріархальні, офіційні, ділові, господарські, ринкові, економічні, службові, майнові, товарні, дипломатичні, політичні, правові, міжнародні"; "тип відносин"; "розвивати добросусідські відносини" тощо. Слово стосунки вживається переважно у значенні "особисті зв'язки між людьми", рідше – між суспільними групами, країнами. Неправомірним є вживання у цьому значенні слів "взаємовідношення", "відношення". Слово взаємини вживаємо тоді, коли йдеться про взаємні стосунки між кимсь, чимось; про взаємозв'язок, взаємовплив між предметами, явищами [1, с. 68 - 69].

Не дивлячись на часте синонімічне застосування понять відносини та взаємини, вчені все ж таки вказують на необхідність їх розрізняти, оскільки останнє поняття підкреслює наявність зв'язків з іншими людьми, що являють собою специфічну, тільки для людини як до суб'єкта діяльності, властивість. Взаємини обов'язково потребують взаємного ставлення людини до людини. Я. Коломінський характеризує їх як специфічний вид ставлення людини до людини.

Взаємини з іншими людьми складають основну тканину людського життя. За словами С.Рубінштейна, серце людини виткане з її взаємин з людьми; з ними пов'язаний головний зміст психічного життя людини. Саме ці взаємини породжують найбільш сильні переживання і вчинки. Взаємини з іншими є центром духовно-морального становлення особистості і багато в чому визначають моральну цінність людини.

Найчастіше зустрічаються такі тлумачення поняття взаємовідносини (взаємини): зв'язок з іншими людьми (В.Білоусова); взаємовідносини між людьми, взаємозв'язок між явищами, предметами (І. Білодід, В.Бусел); взаємні стосунки між кимсь, чим-небудь (І. Білодід, Л.Ващенко, С. Головащук, Л.Гумецька, А. Івченко, В.Карпова); ставлення людини до людини (Я. Коломінський).

Різниця та взаємозв'язки між поняттями спілкування та взаємини проаналізовано у спільній роботі Я. Коломінський та О.Реан, на думку яких взаємовідносини є особистісно значущим, емоційним та інтелектуальним відображенням людьми один одного, яке є їх внутрішнім станом. Спілкування ж у цьому випадку виступає тим процесом, в якому даний стан актуалізується і проявляється, тією поведінкою особистостей, в процесі якої розвиваються, проявляються і формуються людські взаємини [6, с.10].

На думку В.Білоусової поняття "відносини" необхідно вживати тоді, коли йдеться про зв'язки людини з суспільством, про процеси формування особистості в колективі, про взаємодію вихователів і вихованців, про дії, вчинки людей. Взаємини ж обов'язково передбачають взаємне ставлення людини до людини і є характерною

властивістю лише для людини як суб'єкта діяльності.

Поняття взаємини тлумачиться як зустрічні інтегровані відносини людей, які виявляються у змаганні, згуртованості, сумісності, дружбі, взаємодопомозі, а також у якостях особистості, які характеризують психологічні особливості спілкування людини (комунікабельність, привабливість, агресивність). Взаємини людей формуються у спільній життєдіяльності в процесі спілкування через міжособистісне відображення і під впливом відносин, які склалися у суспільстві [4, с.7].

Культура – явище багатофункціональне, багатозначне, воно пронизує усі сфери життєдіяльності суспільства. Проблема культури як феномену суспільного життя, що розкриває особливості поведінки, свідомості, діяльності людей, вивчається багатьма науками, кожна з яких розглядає різні аспекти культури відповідно до предмету свого дослідження. Вагомими, з нашої точки зору, є думки науковців (Л.Волченко, Г. Горак, Л.Губерський, А. Приятельчук та інші), які в культурі бачать шлях до людського благополуччя, вдосконалення людських взаємин, розвитку особистості. Роботи Г. Дворецької, В.Межуева, А. Могильного, В.Болгаріної, М. Горлача, І.Надольного та інших дослідників в галузі культури вказують, що даний феномен забезпечує емоційно-позитивні взаємини між людьми: виступає як якісна характеристика окремих індивідів, як спосіб життєдіяльності людини, як комплекс цінностей, зразків поведінки та ін.

Культура є принципово новою якістю людських взаємин, яка полягає в тому, що вона є продуктом взаємодії, взаємоспрямування, взаємовпливу, взаємовиявлення. Це "взаємо" інтегрується у групові ефекти співробітництва, дружби, любові, добра, партнерства тощо. Безумовно, кожен з учасників такої взаємодії робить свій внесок у групові ефекти взаємин. Проте груповий ефект не сума внесків, а "щось третє", перетворене з особистих ставлень, знак яких змінюється залежно від змісту взаємодії. Групові ефекти у вигляді взаємин – це інтеграція всієї різноманітності людських відносин, зокрема й суспільних, заданих соціальною організацією [5, с.119].

Основною моральною рисою характеру людини, що впливає на культуру людських взаємин є гуманність. Критерієм гуманних якостей у людських взаєминах, важливим механізмом регуляції цих взаємин є така моральна риса характеру особистості, як емпатія. Будь-якій людині властива особлива психологічна відкритість, вона здатна до співчуття, співпереживання, співучасті.

Аналізуючи наукову літературу можна дійти висновку, що дослідження проблеми емпатії важливе для розвитку теорії гуманної особистості, з'ясування сутності людини як суспільної істоти. У сучасній зарубіжній психології емпатію прийнято трактувати як спроможність розуміти світ переживань іншої людини або як здатність приєднуватися до емоційного життя іншого, поділяючи його переживання (К.Даймонд, А. Валлон та ін.). Ґрунтовним дослідженням у

галузі вивчення емпатії є праці Л. Мерфі, в яких це явище визначено як спроможність емоційно співчувати неблагополуччю іншого, прагнення полегшити його становище або перейнятися його станом. Автор вивчає рівень інтенсивності емпатії, що зумовлює емпатичний відгук, який, на його думку, передує досвідові емпатичних реакцій, що є основою формування гуманістичного світогляду.

І. Сіданіч доходить висновку, що емпатія є актом тимчасового проживання у житті іншої людини, безпосереднім сприйманням людини людиною, емоційним відгуком на переживання інших людей, що виявляється як у співпереживанні, так і у співчутті. У процесі емпатійної взаємодії формується система цінностей, що надалі визначає поведінку особистості стосовно інших людей і є однією з головних умов становлення культури міжособистісних взаємин. [8, с.26-27]

Отже, можна стверджувати, що систематичне залучення розумово відсталих учнів до соціально схвалюваних взаємин дає змогу стабілізувати моральні якості й трансформувати їх у програму соціально оцінної поведінки як складової культури людських взаємин.

Гуманні взаємини – головний чинник виховання культури взаємин. Структурними компонентами гуманних взаємин учені вважають передусім потреби, мотиви, інтереси, ідеали, моральні переконання, ціннісні якості особистості. Такі взаємини ґрунтуються на принципах відповідальної залежності, їм притаманні специфічні ознаки, зокрема доброзичливість, турбота, повага, готовність допомогти, чесність, совість, чуйність, тактовність, делікатність, терпимість, великодушність. Вони становлять морально-ціннісну засаду особистості.

Передумовою й умовою виховання культури людських взаємин є розвиток в особистості моральних потреб співчувати, турбуватися про іншу людину й допомагати їй, поважати тих, хто поруч. Особистісне середовище, світ речей та умови життєдіяльності – головні чинники, що закріплюють моральні потреби у свідомості та визначають через взаємини характер і напрям взаємодії індивіда з іншими людьми. Для особистості дійсність починається з її потреб, які є змістом культури людських взаємин і їх активним суб'єктом. Іншими словами моральні потреби можна розглядати як основу функціонування культури людських взаємин. За визначенням А.Здравомислова, "потреби становлять суттєву ланку в системі діючого суб'єкта, це конкретна потреба суб'єкта у сукупності зовнішніх умов його буття, прихильність до зовнішніх обставин, що є його природними якостями" [3, с. 12].

Відмінності в характері та умовах життєдіяльності індивідів зумовлюють різні потреби людей, а тому є спонукальною силою їхньої взаємодії [3, с. 26]. Таким чином, лише у спільній діяльності з іншими людьми індивід може задовольнити особисті потреби, що зумовлює об'єктивну необхідність співвідношення його потреб з потребами інших і виступає як інтерес у реальному житті. Інтереси становлять необхідний компонент процесу взаємозалежності людей під час задоволення потреб.

На індивідуальному рівні культура людських взаємин є системою гуманних відносин між людьми, в якій переважають моральні особистісні й соціальні інтереси.

Зауважимо, що у взаєминах людини втілюються емоційно-чуттєві та настановчо-вольові функції її психічної діяльності, психофізичні механізми яких зумовлюють реагування на зовнішні впливи спочатку у вигляді елементарного психічного ставлення. На думку В. Білоусової, психічне ставлення перетворюється на психологічне за допомогою волі, що є механізмом усвідомленої регуляції психічної діяльності людини. Психологічні відносини порівняно з психічними більшою мірою репрезентують індивідуальну сутність людини через більшу довільність [2, с. 29]. Усвідомлений характер і довільність психологічних відносин надають їм настановчо-вольового характеру. Як вважає дослідниця, це виявляється в тому, що такі відносини скеровують поведінку людини в певне річище, залучаючи до цього процесу важливі психічні утворення особистості [2, с.31].

Важливе місце у структурі культури людських взаємин займає емоційний компонент – емоційне ставлення (почуття). За В. М'ясищевим, сфера почуттів (емоцій) "охоплює три різнорідні групи явищ – емоційні реакції, емоційний стан та емоційне ставлення" [5, с.110].

Відомо, що емоційне і раціональне знаходяться в оберненій залежності. Переважання раціонального знижує інтенсивність емоцій і, навпаки, підвищена емоційність важко стримується розумом. Узгодженість емоційного та раціонального, коли емоції підвладні розуму, розглядають в етиці як надбання особистісної культури. У цьому випадку відбувається процес вироблення гармонійних співвідношень емоційності, мислення і поведінки. За вищої загальної і особливо гуманістичної культури переважають почуття вищого порядку. Егоцентричні емоції замінюються альтруїстичними мотивами, гуманістичними настановленнями поведінки. Здатність співпереживати і співчувати один одному стає надійним механізмом усвідомлення і виховання культури людських взаємин.

Таким чином, культура людських взаємин загалом – це інтегральна якість, що розвивається під час взаємин людини з людиною, у процесі навчання, освіти, виховання, а також самонавчання та самовиховання і містить сукупність моральних знань, емоційно-психологічних умінь та навичок, моральних потреб і поведінкових дій, засадою яких є гуманістичні норми, принципи та ідеали. Показником культури людських взаємин є здатність і бажання особистості переживати моральні почуття, емоційно реагувати на гуманні взаємини, розмірковувати про добро і зло, обурюватися, якщо принижується людська гідність, співчувати й радіти успіхам інших людей.

До власне моральних почуттів відносять честь і гідність, щастя і любов, дружбу і повагу тощо. Але морального значення вони можуть

набувати лише за умови, що в них присутні доброзичливе ставлення до іншої людини, позитивне моральне оцінювання або моральний мотив.

Категорія "доброта" інтегрує в собі позитивно значуще для людини. Зміст цієї категорії розкривається у нормах, принципах і правилах, що характеризують різні сторони або аспекти моральних взаємин: доброзичливість, ввічливість, тактовність, щирість, люб'язність, чуйність, співпереживання, справедливість, повагу, відвертість тощо. Здатність оцінювати міжособистісну взаємодію з позиції доброти передбачає наявність в розумово відсталих учнів моральних знань.

У культурі міжособистісних взаємин тісно поєднуються культура поведінки та культура спілкування. Культура поведінки – це дотримання основних вимог і правил людського співжиття, правил етикету, культури зовнішнього вигляду, наявність гарних манер, уміння раціонально організовувати житло, правильно поводитися у побуті [7, с. 356]. Вона виявляється в єдності зовнішніх чинників, що регулюють діяльність і поведінку індивідів, та внутрішніх – індивідуальних можливостей особистості. Формування культури поведінки потребує чіткого усвідомлення змісту та засобів засвоєння дітьми з вадами інтелектуального розвитку певних знань, умінь і навичок моральної поведінки, що досягається виконанням відповідних дій, які автоматизуються завдяки постійному управлінні у виконанні вимог, усвідомленню необхідності дотримання морально-етичних норм життя.

Важливою складовою культури поведінки є культура мовлення – володіння нормами усної і писемної літературної мови (правила вимови, граматики; вживання слів тощо), а також уміння користуватися виразними мовними засобами в різних умовах спілкування [7, с. 411].

Визначальною у вихованні культури людських взаємин є культура спілкування. Культура спілкування має два головні компоненти – моральний і психологічний. Моральний компонент – єдність моральної свідомості та відповідної поведінки – розкривається у діях і вчинках, здійснюваних людьми згідно з їхніми потребами, інтересами, ідеалами, життєвими цілями, стимулює створення системи моральних цінностей та їх ієрархію. У процесі спілкування явно чи приховано виявляються моральні якості людей, відбувається обмін моральними цінностями між його учасниками. Психологічний компонент культури спілкування складають психологічні знання, уміння розпізнавати психологію співрозмовників, адекватно емоційно реагувати на їхні дії та поведінку, обирати загальноприйнятні способи і засоби спілкування відповідно до індивідуальних особливостей людини.

Для культури спілкування характерна нормативність, яка визначає правила спілкування у тому чи іншому суспільстві, соціальній групі, зокрема серед розумово відсталих дітей, які детермінуються станом розвитку суспільства, його історією, традиціями, національною своєрідністю, узгоджуючись водночас із загальнолюдськими культурними цінностями. Тобто культуру спілкування розуміємо як

суму знань про норми і правила спілкування та ступінь оволодіння вміннями та навичками спілкування, створеними й прийнятими в конкретному суспільстві на певному етапі його розвитку.

Основою культури спілкування є гуманне ставлення людей одне до одного, а її нормами – ввічливість, дотримання умовних і загальноприйнятих способів виявлення доброго ставлення, форми звертання, вираження вдячності, правила поведінки тощо. До складових культури спілкування також відносять тактовність, уміння проїнятися почуттями і настроями тих, хто поруч, поставити себе на їхнє місце, уявити можливі наслідки власних учинків.

Отже, виходячи із аналізу філософських та психолого-педагогічних джерел доходимо висновку, що для культури людських взаємин, зокрема розумово відсталих учнів характерна діалектична єдність зовнішньої та внутрішньої зумовленості формування і розвитку особистості. Знання системи взаємин особистості зі світом та умов їх налагоджування дає змогу цілеспрямовано керувати процесами духовного, культурного, морального розвитку особистості, практично впроваджувати зміст, форми і методи виховання культури людських взаємин. Підкреслюємо, що ефективне виховання культури людських взаємин учнів спеціальної школи передбачає системну діяльність учителів, батьків, школярів, інших суб'єктів виховної діяльності щодо створення оптимальних умов для задоволення потреби розумово відсталих учнів у самореалізації, самоствердженні у взаєминах із іншими, розвитку позитивної самооцінки й оцінки інших, включення їх у активну пізнавальну діяльність із оволодіння знаннями про сутність, способи прояву культури взаємин, вироблення відповідних поглядів, переконань, почуттів, формування умінь, навичок, звичок поведінки, розвиток вольових зусиль щодо дотримання культури взаємин.

Список використаних джерел

1. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / за заг. ред. О. Сербенської. – Львів : Світ, 1994. – 387 с.
2. Білоусова В.О. Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи: Моногр. – К.: ІЗМН, 1997. – 192 с.
3. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. – М.: Политиздат, 1986. – 221 с.
4. Мірончук Н.М. Формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності: Автореф. дис... кандидата пед. Наук. – К. : НПУ ім. Драгоманова, 2007. – 24 с.
5. Мясичев В.Н. Основные проблемы и современное состояние психологических отношений человека // Психол. наука в СССР. – М.: Просвещение, 1960. – С. 110-125.
6. Реан А. А. Социальная педагогическая психология / А. А. Реан, Я. Л. Коломенский. – СПб. : Питер, 2000. – 400 с.

7. Российская педагогическая энциклопедия: в 2 т. / Гл. ред. В.В. Давыдов. – М.: БРС, 1998. – Т.1. – 490 с.
8. Сіданіч І.Л. Виховання культури взаємин батьків і дітей молодшого шкільного віку в сім'ї і школі: Дис. кандидата пед. наук. – К. : Інститут проблем виховання АПН України, 2004. – 187 с.

In the article are lights up and opens up the actuality of problem of education of culture of human relations with the mentally retarded schoolchildren.

Keywords: mentally retarded schoolchildren, relations, culture of human relations, humanity, and empathy.

Отримано 19.9.2013